

TOMASZ NODZYŃSKI
Zielona Góra
ORCID: 0000-0002-6603-1681

Zmiany zachodniej granicy województwa poznańskiego (wielkopolskiego) w XX wieku (lata 1919-1999)

Celem artykułu jest ukazanie zmian zachodniej granicy województwa poznańskiego/wielkopolskiego na tle przeobrażeń granicy z Niemcami i kolejnych reform podziału administracyjno-terytorialnego Polski w zaznaczonym okresie. Autor próbuje ukazać, jakie czynniki polityczne i społeczne wpłynęły na przebieg wskazanej granicy. Zastanawia się też nad rolą nowo wykreowanych jednostek terytorialno-administracyjnych: przed wojną tzw. Marchii Granicznej (*Grenzmark Posen-Westpreussen*), a po wojnie Ziemi Lubuskiej. Głównym wątkiem jest kwestia dostępu Poznańskiego-Wielkopolski do granicy z Niemcami, co uznaję za rzecz ważną dla tego regionu.

Przez zachodnią granicę województwa poznańskiego (wielkopolskiego) w XX w. będziemy w tym tekście w odniesieniu do II Rzeczypospolitej (lata 1919-1939) i następnie do lat 1945-1999 rozumieć linię na osi północ-południe od powiatu czarnkowskiego (od 1999 r. czarnkowsko-trzcianeckiego) do leszczyńskiego.

W okresie niemieckiej okupacji 1939-1945 województwo jako teren wcielony do Rzeszy nie istniało. Po wojnie, w latach 1945-1999 obszar województwa, w tym i jego zachodnia granica zmieniały się kilkakrotnie, co będzie przedmiotem dalszych rozważań.

Okres międzywojenny

W latach 1918-1920 zachodnia granica Poznańskiego kształtowała się równoległe z zachodnią granicą Polski na odcinku wielkopolsko-dolnośląsko-brandenburskim. Złożyły się na to walki Powstania Wielkopolskiego na jego zachodnim froncie, kończące je formalnie (nie faktycznie – incydenty zbrojne

trwały nadal) ustalenia rozejmu w Trewirze z 16 lutego 1919 r., postanowienia Traktatu Wersalskiego z 28 czerwca 1919 r., a wreszcie ostateczna delimitacja i demarkacja granicy w terenie, dokonana wiosną i latem 1920 r.¹

Efekty walk Powstania Wielkopolskiego nie przesądzały o ostatecznym przebiegu granicy państwa i województwa oraz przynależności poszczególnych miejscowości. Tak np. nie zajęte przez powstańców Leszno, Zbąszyń i Międzychód znalazły się w granicach Polski, zaś zdobyte w toku walk Kargowa, Babimost i Nowe Kramsko pozostały w Niemczech (Benyskiewicz, Szczegóła 1998: 27-68).

Fragmenty wielkopolskich powiatów babimojskiego, międzyrzeckiego, wschowskiego i wieleńskiego pozostały po stronie niemieckiej, pomimo dramatycznych apeli, podnoszonych przez ich polskich przedstawicieli, powołujących się na racje historyczne i etniczne (Dworecki 1968: 55; *1919 maj 27, Paryż*: 441-448). Wynikało to z decyzji paryskiej konferencji pokojowej, do której należało ostatnie słowo, wyrażone w Traktacie Wersalskim. Po jego ogłoszeniu pozostała jeszcze możliwość drobnych (choć dla miejscowej ludności niezwykle ważnych) korekt granicy w terenie, dokonanych przez międzynarodową Komisję Graniczną (Delimitacyjną) (Benyskiewicz, Szczegóła 1998: 69-70; *1920 marzec 3, Poznań 1967*: 27-30; Czwojdrak, Kopaczyński 2022: 292; *Kształtowanie*, 2024. Jak wspomniano, ruszyła ona w teren wiosną-latem 1920 r. z kompetencją przesuwania granicy o kilka kilometrów w jedną lub drugą stronę, a następnie demarkacji, czyli ustalenia w terenie jej ostatecznego przebiegu wraz z oznaczeniem specjalnymi znakami (Lorek, Sztukiewicz 2019: 319). Komisja spotykała się z miejscową ludnością polską i niemiecką, optującą z reguły za wcieleniem do państwa zgodnego z jej poczuciem narodowym. Trzeba jednak zauważyć, że stosunki narodowościowe i odczuwanie tożsamości narodowych na tym pogranicznym terenie były b. skomplikowane. Linie podziałów biegły przez powiaty, gminy, miejscowości, ale często też przez rodziny (np. mieszane, polsko-niemieckie). Komisja Graniczna, podobnie jak wcześniej konferencja pokojowa, miała kierować się głównie kryterium etnicznym, zalecanym przez prezydenta USA T. W. Wilsona. W praktyce ścisłe rozdzielenie obu żywiołów narodowych w terenie okazało się bardzo trudne. W literaturze wspomina się też o uleganiu Komisji argumentom praktycznym (np. rozwiązania komunikacyjne), naciskom politycznym, dyplomatycznym lub korupcyjnym (Dworecki 1968: 86-91; Benyskiewicz, Szczegóła 1998: 70-71; Urbanek 2024: 88).

¹ Szczegółowej analizy przebiegu międzywojennej granicy polsko-niemieckiej, w tym omawianego tu odcinka, dokonała na podstawie zapisów Traktatu Wersalskiego i praktyki wcielania ich w życie w terenie S. Zajchowska (1963: 300-323).

Tabela 1

Wykaz spornych punktów geograficznych, zabudowań i odrębności administracyjnych powiatu międzyrzeckiego, przyznanych na mocy postanowienia Komisji Granicznej Niemcom lub Polakom. Źródło: APGW, Akta miasta Pszczewa, sygn. 24 s. 82; APZG, Akta Policyjne Kosieczyna, sygn. 49, s. 8 (tamże kompletna lista) cyt. za: Urbanek 2024: 58.

PRYZNANE STRONIE NIEMIECKIEJ	PRYZNANE STRONIE POLSKIEJ
Dom stróża kolejowego 1800 m na północ od Kosieczyna; Nowa Wieś Zbąska-Zamek; folwark Samsonki (<i>Schrompe</i>); leśniczówka <i>Teerschwelerei</i> ; folwark (<i>Schwarzenau</i>); Lutol Mokry; leśniczówka Jasieniec (<i>Eschenwalde</i>); cegielnia i gospodarstwo na zachód od Obry i południe od Trzciela; Stary i Nowy Trzciel; gospodarstwo i kirkut na południe od jez. Żydowskiego; leśniczówka Jabłonka (<i>Jablonke</i>); młyn i tartak parowy na północ od jez. Konin; Rybojady (<i>Rybojadel</i>); Borowy Młyn (<i>Heidemühle</i>); leśniczówka nad jez. Chłop; Rzędziny (<i>Rsedziny</i>); Wielkie (<i>Wielkie</i>); Błota (<i>Blota</i>); <i>Hiller-Gärtringen</i> ; stodoły na wschód od jez. Proboszczowskiego; cegielnie na zachód, północ i wschód od jez. Cegielnianego; zagroda pod Silną; gospodarstwo 1500 m na wschód od jez. Jeziorko; jez. Jeziorko; Szarcz (<i>Scharzig</i>); przysiółek pod Zielomyślem (<i>Heinrichswalde</i>).	Nowa Wieś Zbąska; domy stróżów kolejowych: 1000 m i 800 m na płd.-zach., 500 m na płn.-zach. od wsi; Nądnia (<i>Nandel</i>); domy stróżów kolejowych: 2500 m i 1600 m na zachód od Zbąszynia; (<i>Neuland</i>); (<i>Rajewo</i>); gospodarstwo pod Dąbrówką Wlkp., 1600 m na zachód od Strzyżewa; Strzyżewo; gospodarstwo pod Strzyżewem na wschód od Obry; Przychodzko (<i>Deutschhohe</i>); Prądówka (<i>Ziegelscheune</i>); gospodarstwo pod Trzcielem na wschód od kolei Zbąszyń-Międzychód; dworzec kolejowy Trzciel; stodoły pod Trzcielem; Hamrzycko (<i>Hamritzke</i>); Stary Folwark (<i>Altvorwerk</i>); <i>Dübnow</i> ; (<i>Glashütte</i>); Stara Jabłonka (<i>Alt-Jablonke</i>); Silna-Nowa (<i>Neu-Schilln</i>); Trzy Tonie (<i>Dreifrei</i>); Wrony; Silna; Świechocin (<i>Schwichotschin</i>); Stoki (<i>Stokki</i>); Dormowo; (<i>Neue-, Alte- Mühle</i>) na północ od Dormowa.

W wyniku jej decyzji na odcinku wschowsko–leszczyńskim pozostały przy Niemczech Dębowa Łęka, Osowa Sień, Wincentowo i Śmieszkowo. Odstąpiono zaś Polsce Wijewo i Potrzebowo (Stępczak 1959: 178; Ratajewska 2022: 275-279). Na odcinku babimojsko–wolsztyńskim, w Świętnie, gdzie w czasie walk Powstania Wielkopolskiego ludność niemiecka proklamowała niezależną i formalnie neutralną republikę, po dotarciu tu Komisji w czerwcu 1920 r. ludność ta zadeklarowała wolę przyłączenia do Niemiec i życzenie to zostało spełnione. Podobny los spotkał jednak okoliczne wioski z przewagą ludności polskiej, jak Stare i Nowe Kramsko, Wielkie i Małe Podmokle. Na odcinku międzyrzecko–nowotomyskim w wyniku decyzji Komisji granicą podzielony został Trzciel (po stronie polskiej pozostała stacja kolejowa i cmentarz katolicki). Doszło przy tej okazji do kuriozalnego podziału jednego z gospodarstw wraz z domem, przeciętym formalnie linią graniczną. Stało się to przedmiotem drwin i krytyk ze strony niemieckiej propagandy rewizjonistycznej (Urbanek 2024: 134). Natomiast spór o przynależność Pszczewa, siedziby pierwszego polskiego banku ludowego w zachodniej Wielkopolsce, został rozstrzygnięty

w całości na korzyść mających większość mieszkańców niemieckich. W literaturze polskiej pojawiały się w tym przypadku nieudokumentowane oskarżenia o przekupienie Komisji przez Niemców (tamże: 56-57; tu wspomniana literatura). W Niemczech pozostały także, pomimo wspomnianych wyżej apeli przedstawicieli Polaków, takie miejscowości powiatu międzyrzeckiego z ludnością polską jak Dąbrówka Wielka, Szarcz, Stołuń i Zielomyśl (Kres 1974: 64).

Ogółem z byłej (do 1919 r.) pruskiej prowincji poznańskiej po stronie niemieckiej pozostał powiat pilski (grodzki) oraz fragmenty powiatów skwierzyńskiego, międzyrzeckiego, babimojskiego, wschowskiego, czarnkowskiego i wielńskiego (Wąsicki 1967: 33). Godzi się dodać, że w Niemczech pozostał także powiat złotowski (*Kreis Flatow*), administracyjnie należący do 1919 r. do Prowincji Zachodniopruskiej, ale geograficznie i dziś także administracyjnie znajdujący się w Wielkopolsce. Wszystkie wymienione wyżej fragmenty byłej Prowincji Poznańskiej (w ostatnim przypadku Zachodniopruskiej) w 1922 roku weszły w skład nowo utworzonej prowincji *Grenzmark Posen-Westpreussen* (GPW, dosłownie Poznańsko-Zachodniopruska Marchia Graniczna) jako osobne powiaty, przy czym część pozostała po powiatach czarnkowskim i wielńskim nazwano powiatem noteckim z siedzibą władz w Trzciance (*Schönlanke*). Wszystkie one graniczyły z polskimi województwami Poznańskim i Pomorskim.

Nie można jednak powiedzieć, że nowa granica państwowa całkowicie rozdzieliła dotychczasowy wielkopolski obszar społeczno-ekonomiczny. Wprowadzone zostały bowiem możliwości lokalnego ruchu granicznego, w tym przejścia dla gospodarstw rolnych i majątków przedzielonych granicą. Niezależnie od ruchu legalnego przez cały okres międzywojenny funkcjonował przemysł – także w okresie polsko-niemieckiej wojny celnej w latach 1925-1930-1934 (Lemiesz 1989: 27-28; Łuczak 1988: 169-174).

W sferze świadomości i propagandy zaistnienie w nazwie prowincji granicznej składnika poznańskiego (*Posen*), niezależnie od swych jawnie rewizjonistycznych konotacji, było przypomnieniem, że historyczna Wielkopolska stanowi jedność. W propagandzie niemieckiej nazwa ta wyrażała nadzieję na jej powrót w granice Prus. Ale po stronie polskiej pojawiło się hasło „kresów niewyzwolonych”, formułowane głównie w środowisku poznańskiego Związku Obrony Kresów Zachodnich, które sugerowało dalsze polskie rewindykacje terytorialne na zachodzie, w pierwszym rządzie odnoszące się do pozostających w granicach Niemiec zachodnich skrawków Wielkopolski (Nodzyński 1996: 77-83). Miały by one, po wcieleniu do Polski, wejść w skład województwa poznańskiego.

Prowincja Grenzmark Posen-Westpreussen (1922-1938), granicząca z województwami Poznańskim i Pomorskim II RP. Oprac. G. Urbaneck.

Pierwszego października 1938 r. prowincja GPW została rozwiązana, a powiaty wielkopolskie w większości: międzyrzecki, skwierzyński i część babimojskiego zostały włączone do Brandenburgii, wschowski i pozostała część babimojskiego do Śląska, zaś powiaty północne: pilski, człuchowski, notecki i wałecki weszły w skład Pomorza jako rejencja o dotychczasowej nazwie *Grenzmark Posen-Westpreussen* (Wąsicki 1967: 47). W ten sposób z większej części pogranicza po stronie niemieckiej zniknęła jawnie rewizjonistyczna nazwa

jednostki administracyjnej (co nie przełożyło się na realną politykę III Rzeszy wobec Polski). W województwie poznańskim dokonywano w latach 30. XX w. pewnych korekt terytorialnych, np. powiat grodziski wcielono do nadgranicznego powiatu nowotomyskiego, ale nie wpłynęło to w istotnym stopniu na funkcjonowanie granicy państwowej ani na stosunki polsko-niemieckie (Smoliński 2023: 71-73; Dziki 2013: 433).

W okresie okupacji, jak wspomiano, województwo poznańskie w całości zostało włączone do Rzeszy, okręgu administracyjnego (*Gau*), od stycznia 1940 roku nazwanego Krajem Warty (*Wartheland*) i przestało istnieć. Co znamienne, do Kraju Warty nie wcielono dawnego obszaru prowincji GPW – pomimo dwudziestu lat niemieckiej propagandy o tragicznym rozbiću terenu Wielkopolski przez krzywdzące decyzje wersalskie z 1919 r. (Smoliński 2023: 78-80; Sobczak 1973: 189-192)

Po II wojnie światowej

W pierwszym okresie po zakończeniu II wojny światowej odtworzone w dawnych granicach województwo poznańskie straciło styczność z nową, kształtującą się granicą polsko-niemiecką na Odrze i Nysie Łużyckiej. Nowo wykreowana – głównie w środowisku poznańskich naukowców i działaczy ruchu zachodniego – Ziemia Lubuska nad wymienionymi rzekami znalazła się w dwóch okręgach administracyjnych „Ziem Odzyskanych”: Dolnym Śląsku (powiaty głogowski, kożuchowski, zielonogórski, szprotawski, wschowski i żagański) i Pomorzu Zachodnim (powiaty gorzowski, strzelecki, sulęciński, skwierzyński, międzyrzecki, krośnieński, sulechowsko-świebodziński, babimojski, gubiński, żarski) (Bartkowiak 2022: 324).

Ale województwo poznańskie również rościło sobie pretensje do objęcia swoimi wpływami ziem po Odrę i Nysę Łużycką. Pełnomocnik Rządu Tymczasowego KRN na to województwo, Feliks Widy-Wirski, wysyłał tu swoich pełnomocników celem organizowania administracji polskiej. Najbardziej spektakularnym tego przykładem było zalegalizowanie 17 marca 1945 r. działań autochtona, przedwojennego urzędnika skarbowego w Nowym Tomyślu i działacza Polskiego Związku Zachodniego Łucjana Brudły, który od 2 lutego 1945 r. początkowo samowładnie (choć w porozumieniu z radziecką komendanturą wojenną w Międzyrzeczu) organizował na terenie byłych powiatów babimojskiego i międzyrzeckiego tzw. Starostwo Pogranicza (Rymar 2005: 197; Tureczek 2015: 63-67; Kres 1974: 61-62).

Od kwietnia 1945 r. w kręgach rządu i urzędu wojewódzkiego w Poznaniu przygotowywano przejęcie części powiatów nowo kreowanej Ziemi Lubuskiej, a mianowicie byłego babimojskiego (teraz sulechowskiego), świebodzińskiego, krośnieńskiego, międzyrzeckiego, rzepińskiego, skwierzyńskiego, słubickiego i sulęcińskiego (Bartkowiak 2022: 325). To już zapowiadało powrót województwa nad granicę z Niemcami. Przewidywania te potwierdziły decyzja Pełnomocnika Generalnego dla Ziem Odzyskanych z 28 czerwca 1945 r. i uchwała Rady Ministrów z 7 lipca 1945 r., wcielająca do Poznańskiego obok wyżej wymienionych powiatów także pilski i trzcianecki (wkrótce połączone w jeden powiat), gorzowski, strzelecko-krajeński, gubiński, wschowski oraz zielonogórski (tamże: 326).

Województwo Poznańskie w latach 1945-1950 na tle podziału terytorialnego kraju.

Oprac. G. Urbanek.

W związku z tym w końcu 1945 r. (listopad-grudzień) w Urzędzie Wojewódzkim w Poznaniu powołano Wydział Ziemi Lubuskiej. Jednocześnie jednak w Ministerstwie Ziem Odzyskanych (MZO), kierowanym przez wicepremiera Władysława Gomułkę z PPR, myślano o zachowaniu pewnej odrębności administracyjnej Ziemi Lubuskiej, czego przejawem stało się powołanie w listopadzie 1946 r. Ekspozytury Poznańskiego Urzędu Wojewódzkiego w Gorzowie Wielkopolskim – wbrew intencjom i oczekiwaniom władz województwa i części wielkopolskich elit (tamże: 328-329). Czynniki te chciały bowiem utrzymać jednolitość województwa i zarazem dążyć do przeniesienia do jego nowych, zachodnich powiatów takich wielkopolskich wartości, jak rządność, pracowitość, poszanowanie dla nauki i kultury (Kiec 2014: 40-42). Przejęcie obszarów nad Odrą było zapowiadane i przewidywane przez formułowaną głównie w Poznaniu myśl zachodnią w postaci wspomnianego hasła „kresów niewyzwolonych” czy koncepcji „ziem macierzystych Polski” Zygmunta Wojciechowskiego (Mroczko 1986: 178-180; Nodzyński 2013: 37-38). Poznańscy naukowcy „odkrywali” nową Ziemię Lubuską – do legendy przeszła ich kulturotygodniowa wyprawa pod kierunkiem prof. Zdzisława Kaczmarczyka, którego zespół zbierał w terenie materiały do monumentalnej monografii, wydanej w 1950 r. (Szczaniecki, Zajchowska (red.) 1950: 8). Problem polegał na tym, iż w momencie wydania zakres terytorialny obszarów opisanych w tym dziele stał się nieaktualny, gdyż poprzez utworzenie w obrębie Ziemi Lubuskiej województwa zielonogórskiego Poznańskie utraciło prawie wszystkie wymieniane wyżej zachodnie powiaty poza pilskim, a co za tym idzie bezpośredni dostęp do granicy z Niemcami (wówczas już NRD). Za takim rozwiązaniem optowali emancypujący się od Poznania lubuscy urzędnicy z działającym w Gorzowie Wlkp. wicewojewodą Florianem Kroenkem na czele, korzystającym z poparcia w MZO (Kiec 2014: 43).

Głębsze przyczyny utworzenia województwa zielonogórskiego, odsuwającego Poznańskie od granicy państwa, są w świetle obecnego stanu badań dość niejasne. Wśród historyków powojennej Ziemi Lubuskiej trwają dyskusje, w których eksponuje się wspomniane spory między ówczesnymi lokalnymi urzędnikami i działaczami politycznymi (w tym rodzące się niesnaski zielonogórsko – gorzowskie o prymat w regionie) (tamże: 42-43; Rymar 2015: 31-33; Tureczek 2022: 500-501; Osękowski 2022: 33). Jeśli spojrzeć jednak z perspektywy ogólnopolskiej, to trzeba zauważyć, że strategiczna reforma podziału terytorialnego kraju na 17 województw (w tym 3 nowe na Ziemiach Odzyskanych), dojrzała w końcu lat 40. XX w., a więc w warunkach przyspieszonej stalinizacji. Tuż po tzw. zjednoczeniu ruchu robotniczego w postaci utworzenia PZPR ogłoszono propagandowy, woluntarystyczny dogmat o zakończeniu

Województwo Poznańskie w latach 1950-1975 na tle podziału terytorialnego kraju.
Oprac. G. Urbanek.

procesu integracji Ziemi Odzyskanych z innymi dzielnicami (Strauchold 2003: 377). W toku tych procesów został odsunięty od władzy i życia politycznego W. Gomułka, a MZO, którym kierował, rozwiązano (Nodzyński 2013: 47). Podobny los – w odpowiednich politycznych proporcjach – spotkał wspomnianego wyżej Floriana Kroenke, którego pozbawiono stanowiska wicewojewody i wyrzucono z PPR (Rymar 2022: 454-498). Represje i szykany sądowe spadły też na całą grupę twórców i działaczy myśli zachodniej, współautorów nowego pojęcia Ziemi Lubuskiej, takich jak Edward Serwański, Kirył Sosnowski i Jan Jacek Nikisch (bliski tego był sam twórca i szef Instytutu Zachodniego, prof. Zygmunt Wojciechowski) (Kwilecki 1994: 8-9; Nodzyński 2013: 41-42). Mieli oni różne poglądy na miejsce Wielkopolski i Ziemi Lubuskiej w strukturze

terytorialno-administracyjnej Polski. Jednak wiążące, strategiczne – jak wspomniałem – decyzje podjęto na centralnych, najwyższych szczeblach władzy Polski „ludowej”, formalne w rządzie i Sejmie ustawą z 28 czerwca 1950 r. (Witkowski 2007: 409), a faktycznie zapewne – zgodnie z realiami epoki – w Biurze Politycznym nowo powołanej PZPR. Sprawa nie jest do dzisiaj wyjaśniona i wymaga dalszych, pogłębionych badań źródłowych. Pewna jest natomiast konsekwencja omawianych decyzji: po raz pierwszy od przejścia historycznej ziemi lubuskiej przez Brandenburgię w połowie XIII w., w okresie rozbitcia dzielnicowego Polski, poprzez czasy I i II Rzeczypospolitej (pomijając pierwsze miesiące po II wojnie światowej) Poznańskie – Wielkopolska przestało być obszarem nadgranicznym. Paradoksalnie natomiast nowa granica administracyjna z województwem zielonogórskim i późniejszymi formami administracyjnymi szeroko rozumianej Ziemi Lubuskiej w znacznej części pokrywała się z międzywojenną granicą polsko-niemiecką na tym odcinku (Tureczek 2021: 19-21 i in.). A właśnie potrzeba i chęć zatarcia śladów tej granicy w terenie były m.in. argumentami za rozszerzeniem dostępu Poznańskiego do granicy nowej, na Odrze i Nysie Łużyckiej (Kiec 2014: 42)². Stan taki trwa do dzisiaj (przełom 2023 i 2024 r.). Ale w międzyczasie zaszły kolejne zmiany obszaru i granic województwa poznańskiego/wielkopolskiego i województw ościennych.

Stan zadekretowany w 1950 r. zmieniony został w epoce „gierkowskiej”, w 1975 r. Liczbę województw zwiększono wówczas do 49, likwidując powiaty i wprowadzając dwustopniowy podział terytorialno-administracyjny kraju. Według niektórych interpretacji miało to służyć wzmocnieniu władzy lokalnego aparatu partyjnego (w nowych komitetach wojewódzkich), bardziej zarazem uzależnionego od centrali, niż 17 dotychczasowych ośrodków (Dudek, Zblewski 2008: 243-244). Oznaczało to rozdrobnienie i zmniejszenie powierzchni dotychczasowych województw. W zachodnim pasie Wielkopolski powstały trzy: poznańskie, leszczyńskie i pilskie, zaś z północnej części zielonogórskiego wyodrębniono gorzowskie. To ostatnie graniczyło teraz na wschodzie z pilskim i poznańskim, a zielonogórskie z poznańskim i leszczyńskim. W obu „lubuskich” województwach pozostały takie miejscowości i gminy historycznie wielkopolskie, jak Międzyrzecz, Skwierzyna, Międzychód, Trzciel, Siedlec, Kopanica, Babimost, Wolsztyn, Kargowa, Żodyń. Wschowa natomiast z województwa zielonogórskiego znalazła się w granicach leszczyńskiego.

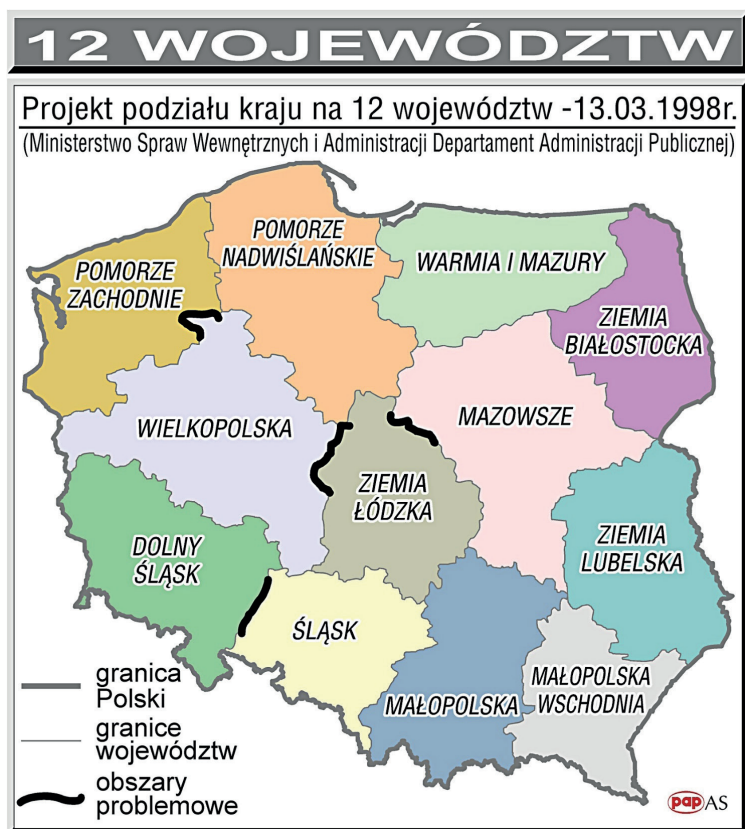
² Wspomniane ślady i pozostałości infrastruktury granicznej na tym terenie są dziś przedmiotem badań i obiektem zainteresowania turystyki historycznej; zob. np. Czwojdrak, Kopański 2022: 291-318; Lorek, Sztukiewicz 2019: 329-330.

Województwo Poznańskie w latach 1975-1998 na tle podziału terytorialnego kraju.
Oprac. G. Urbanek.

Ostatnią w XX w. próbę zbliżenia Poznańskiego do granicy z Niemcami podjęto w latach 90., w okresie przygotowywania przez rząd AWS-UW Jerzego Buzka kolejnej reformy podziału terytorialnego Polski. W koncepcji utworzenia 12 województw większa część województwa zielonogórskiego miała wejść w skład administracyjnej struktury Dolnego Śląska, zaś większość województwa gorzowskiego miała być przyłączona do zachodniopomorskiego oraz/lub wielkopolskiego (Kiec 2014: 48).

Ta ostatnia opcja oznaczała właśnie powrót Poznańskiego nad Odrę (i ujście Warty do Odry) oraz granicę z Niemcami, ale kosztem utraty statusu wojewódzkiego przez region zielonogórsko-gorzowski, popularnie nadal nazywany Ziemią Lubuską. Spowodowało to protesty części społeczeństwa i elit lubuskich, które przełamały dotychczasowe uprzedzenia zielonogórsko-gorzowskie

<https://web.archive.org/web/20140312224949/http://zobacz.info/12-województw/> dostęp 28.09.2023.

i zjednoczyły się w walce o utworzenie z obu województw nowego województwa lubuskiego³. Wyrazem tego stała się tzw. umowa paradyska, zawarta przez reprezentacje polityków (posłów i senatorów) z tych województw w siedzibie tutejszego seminarium duchownego w marcu 1998 r. i przesłana na ręce ówczesnego premiera Jerzego Buzka (Ostrouch 2008: 194-197). Tym oficjalnym działaniom towarzyszyły demonstracje lubuskiego społeczeństwa, w tym zbie-

³ Józef Zych, ówczesny poseł z woj. zielonogórskiego, wspomina: „Już w fazie wstępnej dyskusji kilkakrotnie zapraszano mnie na spotkanie do Poznania, aby przekonywać, że to dla nas szansa, że Wielkopolska jest silna gospodarczo – oczywiście nie pojechałem, aby nie robić wyłomu w naszym jednolitym stanowisku parlamentarzystów z regionu lubuskiego”; cyt. za: D. Chajewski, *Umowa paradyska 25 lat później. Czy staliśmy się jednym regionem?*, <https://lci-lubuskie.pl/2023/03/14/umowa-paradyska-25-lat-pozniej-czy-stalismy-sie-jednym-regionem/>, dostęp 28.09.2023.

ranie podpisów pod wnioskiem o utworzenie województwa oraz blokowanie przejść granicznych w Gubinie i Świecku. Tymczasem władze województwa poznańskiego, które od początku lat 90. XX w. zabiegały o możliwość transgranicznych kontaktów i współpracy z Niemcami (udział w Polsko-Niemieckim Komitecie ds. Współpracy Międzyregionalnej, założenie przez UAM współpracującego z niemiecką uczelnią *Viadrina Collegium Polonicum* w Słubicach) nie popierały tej inicjatywy (Osękowski 2022: 34). Początkowo upadła ona też w Sejmie, który w maju 1998 r. przyjął rządowy projekt utworzenia 12 województw. Został on jednak uzupełniony w Senacie poprzez dodanie 3 województw, w tym lubuskiego. Sejm z powodu braku odpowiedniej większości nie odrzucił tych poprawek i w tej wersji – 15 województw – ustawa o zmianie podziału terytorialnego kraju trafiła do prezydenta A. Kwaśniewskiego. Ten jednak, jako zwolennik przywrócenia 17 województw z okresu 1950-1975 ustawę zawetował, a Sejm weta nie odrzucił, zgłaszając ostatecznie w lipcu 1998 r. projekt 16 województw, który prezydent w drodze kompromisu zaakceptował (Dudek 2016).

We wszystkich powyższych wariantach – 15, 16 lub 17 województw – mieściło się województwo lubuskie złożone z większości terytoriów byłego gozrowskiego i zielonogórskiego. To zaś oznaczało utrzymanie stanu odsunięcia Poznańskiego od granicy z Niemcami, a zarazem pozostawienie w granicy między województwami elementów linii przedwojennej granicy państwowej. Do województwa wielkopolskiego weszły z obu dotychczasowych województw „lubuskich” miejscowości i gminy należące przed wojną do Polski: Miedzichowo, Międzychód, Siedlec, Wolsztyn i Zbąszyń. Do lubuskiego trafiły zaś niemieckie przed wojną: Wschowa, Szlichtyngowa, Osowa Sień i Dębowa Łęka. Nie twierdzę, że założeniem podziałów terytorialnych między lubuskim a wielkopolskim było odtwarzanie w terenie przebiegu granicy przedwojennej, ale taki w znacznym stopniu powstał efekt⁴. Zarazem w województwie lubuskim pozostały powiaty i gminy należące do historycznego obszaru Wielkopolski: Międzyrzecz, Skwierzyna, Babimost, Kargowa, Wschowa, Trzciel, Pszczew. Całe Lubuskie jest jednak mozaiką różnych historycznych regionów: oprócz

⁴ Podział terytorialny kraju z 1999 r. nadal wzbudza kontrowersje między zwolennikami i przeciwnikami dalszych jego zmian (zarówno w kierunku zwiększenia, jak i zmniejszenia liczby województw); zob. np. J. Wendt, *Terytorializacja władzy barierą rozwoju regionalnego*, https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/5458/Terytorializacja_w%20adzy_barier%20rozwoju_regionalnego.pdf?sequence=1, dostęp 25.09.2023, s. 439-440; K. Kolany, *16 województw to zdecydowanie za dużo*, <https://www.bankier.pl/wiadomosc/16-wojewodztw-to-zdecydowanie-za-duzo-7220644.html>, dostęp 25.09/2023.

Województwo Wielkopolskie od 1999 na tle podziału terytorialnego kraju.

Oprac. G. Urbanek.

fragmentów wielkopolskich wchodzi w jego skład części średniowiecznej ziemi lubuskiej, Dolnego Śląska, Łużyc oraz Brandenburgii-Nowej Marchii. Od 1945 r. budowana jest odrębna tożsamość wykreowanej na styku różnych regionów Ziemi Lubuskiej (Toczewski (red.) 2004; Osekowski 2012; Nodzyński, Tureczek (red.) (2015); Nodzyński, Tureczek, Zięba, (red.) 2014). Elementy tradycji wielkopolskich są kultywowane przede wszystkim na historycznej Babimojszczyźnie – obecnie w powiecie zielonogórskim oraz historycznej Ziemi Międzyrzeckiej (obecne powiaty międzyrzecki i świebodziński). Wyrazem tego może być funkcjonowanie tzw. Regionu Kozła z udziałem gmin lubuskich i wielkopolskich, podtrzymującego tradycje wielkopolskiej muzyki ludowej

(Brencz 2003: 49-50); https://wregioniekozla.pl/?page_id=9). Innym przykładem jest współpraca kulturalno-naukowa między Stowarzyszeniem Czas A.R.T we Wschowie i Muzeum Okręgowym w Lesznie (Małkus, Szymańska (red.) 2020, 2022). Świadczy to o tym, że uwarunkowana historycznie granica administracyjna nie musi być przeszkodą w realizacji społecznych i samorządowych inicjatyw po obu jej stronach.

Podsumowując należy zauważyć, że do 1950 r. (uwzględniając obraz pogranicza polsko-niemieckiego z czasów przedrozbiorowych oraz okresu międzywojennego) Poznańskie – Wielkopolska, zgodnie z tradycją sięgającą połowy XIII w., było obszarem nadgranicznym. Odsunięcie w 1950 r. województwa poznańskiego-wielkopolskiego od granicy z Niemcami poprzez utworzenie województw zielonogórskiego, gorzowskiego i wreszcie lubuskiego było z punktu widzenia lokalnych władz Wielkopolski czymś niepożądanym (por. Osękowski 2022: 33-34). Oznaczało to też w części odtworzenie pomiędzy tymi województwami przedwojennej linii granicy między Polską a Niemcami. Wydaje się to być rozwiązaniem trwałym, choć nie można przewidzieć zmian podziału administracyjno-terytorialnego kraju w przyszłości.

Bibliografia

- 1919 maj 27, Paryż. (1965) – *Pismo delegacji powiatów międzyrzeckiego, babimojskiego i wschowskiego do Konferencji Pokojowej z prośbą o przyłączenie do Polski*, [w:] *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r. Dokumenty i materiały*, Tom I, PWN Warszawa: 441-443.
- 1919 maj 27, Paryż. (1965) – *Pismo delegacji powiatu wieleńskiego do Konferencji Pokojowej z prośbą o przyłączenie do Polski*, [w:] *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r. Dokumenty i materiały*, Tom I, PWN Warszawa: 443-448.
- 1920 marzec 3, Poznań. (1967) – *Raport członka Komisji Granicznej o położeniu ludności polskiej w powiecie złotowskim*, [w:] *Źródła do dziejów Polaków w Marchii Granicznej w latach 1919-1945*. Wybór J. Benyskiewicz, W. Lemiesz, J. Wąsicki. Opracowanie i redakcja J. Benyskiewicz, LTN Zielona Góra: 27-30.
- Bartkowiak P. (2022), *Tworzenie polskiej administracji na Ziemi Lubuskiej od zakończenia II wojny światowej do momentu powstania Ekspozytury Urzędu wojewódzkiego Poznańskiego w Gorzowie Wielkopolskim (1946 r.). Etapy zasiedlania Ziemi Lubuskiej do 1950 r.*, [w:] *Województwo Poznańskie w latach 1945-1950*, Red. Nauk. K. Białecki, S. Jankowiak, R. Reczek, IPN Poznań-Warszawa: 323-345.
- Benyskiewicz J., Szczegółka H. (1998), *Powstanie Wielkopolskie nad Środkową Obrą*, PTH Oddział w Zielonej Górze, WSP w Zielonej Górze, Zielona Góra.
- Chajewski D., *Umowa paradyska 25 lat później. Czy staliśmy się jednym regionem?*, <https://lci-lubuskie.pl/2023/03/14/umowa-paradyska-25-lat-pozniej-czy-stalismy-sie-jednym-regionem/>, dostęp 28.09.2023.
- Brencz A. (2003), *Tworzenie się więzi regionalnych na „dawnym” i „nowym” pograniczu – przykład „regionu kozła lubuskiego”*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 7: 49-62.

- Czwojdrak D., Kopaczyński B. (2022), *Dawna granica polsko-niemiecka w krajobrazie. Odcinek Świętno – Szemzdrowo (G.533 – H101)*, [w:] *Granica 1920 na ziemi wschowskiej i pograniczu wielkopolsko-śląskim*, / red. M. Małkus, K. Szymańska, Stowarzyszenie Czas A.R.T., Muzeum Okręgowe w Lesznie, Wschowa – Leszno: 291-318.
- Dudek A. (2016), *Dlaczego akurat 16 województw?*, Marcin Makowski, Prof. Antoni Dudek 3 lutego 2016, <https://klubjagiellonski.pl/2016/02/03/dudek-dlaczego-akurat-16-wojewodztw/>, dostęp 25.09.2023.
- Dworecki Z. (1968), *Spółeczeństwo zachodniej Wielkopolski w walce o wytyczenie granicy zachodniej po pierwszej wojnie światowej*, „Roczniki Historyczne” 34: 49-94.
- Dziki T. (2013), *Podziały administracyjne Polski w latach 1944–1998. Z badań nad ustrojem ziem polskich w XIX i XX w.*, „Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość”, t. X: 433-450. <https://web.archive.org/web/20140312224949/http://zobacz.info/12-wojewodztw>, dostęp 25.09.2023. <https://historia.org.pl/2020/07/08/historia-samorządu-terytorialnego-w-polsce-po-1989-r-i-dzieje-jego-reformy/>, dostęp 25.09.2023. https://wregioniekozla.pl/?page_id=9, dostęp 28.09.2023.
- Kiec O. (2014), *Od Marchii Wschodniej (Ostmark) do Ziemi Lubuskiej. Kilka uwag o konstruowaniu regionu i regionalnej polityki pamięci*, [w:] *Ziemia Lubuska. Rozważania o historii i tożsamości regionu*, red. T. Nodzyński, M. Tureczek, J. Zięba, Polskie Towarzystwo Historyczne, Oddział Zielona Góra, Zielona Góra: 33-50.
- Kolany K., *16 województw to zdecydowanie za dużo*, <https://www.bankier.pl/wiadomosc/16-wojewodztw-to-zdecydowanie-za-duzo-7220644.html>, dostęp 25.09/2023.
- Kres B. (1974), *Dąbrówka Wielkopolska*, [w:] *Spod znaku Rodła*, pr. zbior. pod red. H. Szczegóły, LTN Zielona Góra: 42-68
- Kształtowanie i ochrona granicy w latach 1918-1939 na terenie Wielkopolski*, <https://muzeumsg.strazgraniczna.pl/muz/granica/przebieg-granic/1918-1939>, dostęp 01.07.2024
- Kwilecki A. (1994), *Instytut Zachodni w pięćdziesięciolecie 1944-1994. Sprawy i ludzie*, „Przegląd Zachodni”, nr 3:1-26.
- Lemiesz W. (1989), *Niespokojne pogranicze*, Wyd. MON Warszawa.
- Lorek D., Sztukiewicz W. (2019), *Delimitacja i demarkacja zachodniej granicy Polski po Traktacie Wersalskim* [w:] *Gulczyński A. (red.): Czas wolności – czas przemian. Traktat Wersalski i rok 1919 w zachodniej Polsce*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań: 313-332.
- Łuczak C. (1988), *Od Bismarcka do Hitlera. Polsko-niemieckie stosunki gospodarcze*, Wyd. Poznańskie Poznań.
- Małkus M., Szymańska K. (red.), (2020), *Drogi do Niepodległości. Ziemia wschowska i pogranicze wielkopolsko-śląskie 1918-1920*, Stowarzyszenie Czas A.R.T., Współwydawca: Muzeum Okręgowe w Lesznie, Wschowa – Leszno.
- Małkus M., Szymańska K. (red.), (2022) *Granica 1920 na ziemi wschowskiej i pograniczu wielkopolsko-śląskim*, Stowarzyszenie Czas A.R.T., Muzeum Okręgowe w Lesznie, Wschowa – Leszno.
- Mroczo M. (1986), *Polska myśl zachodnia 1918-1939*, Instytut Zachodni, Poznań.
- Nodzyński T. (1996), *Zakres i znaczenie „kresów nie wyzwolonych” w polskiej myśli zachodniej okresu międzywojennego*, „Studia Zachodnie”, T. 2: 77-83.
- Nodzyński T. (2013), *Twórcy myśli zachodniej w kraju przed i po 1945 r. Wybrane sylwetki i poglądy*, [w:] *Nad Odrą i Bałtykiem. Myśl zachodnia: ludzie – koncepcje – realizacja do 1989 r.*, pod red. M. Semczyszyn, T. Sikorskiego i A. Wątora, Instytut Pamięci Narodowej, Szczecin 31-49.
- Nodzyński T., Tureczek M. (red.) (2015), *Ziemia Lubuska. Dziedzictwo kulturowe i tożsamość regionu w perspektywie powojennego siedemdziesięciolecia*, Polskie Towarzystwo Historyczne, Oddział w Zielonej Górze, Zielona Góra – Gorzów Wielkopolski.

- Nodzyński T., Tureczek M., Zięba J. (red.) (2014), *Ziemia Lubuska. Rozważania o historii i tożsamości regionu*, Polskie Towarzystwo Historyczne, Oddział w Zielonej Górze, Zielona Góra.
- Osekowski C. (2012), *Obraz tożsamości Lubuszan* [w:] *Historia. Kultura. Muzeum*, pod red. A. Maksymowicz, Muzeum Ziemi Lubuskiej, Zielona Góra: 39-42.
- Osekowski C. (2022), *Związki Wielkopolski z Ziemią Lubuską w pierwszych latach po II wojnie światowej*, [w:] *Województwo Poznańskie w latach 1945-1950*, red. nauk. K. Białecki, S. Jankowiak, R. Reczek, IPN Poznań-Warszawa: 31-46.
- Ostrouch J. (2008), *Z kalendarza wojewody gorzowskiego'98*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” nr 15: 187-249.
- Ratajewska B. (2022), *Polsko-niemiecka granica w okolicach Wschowy i Leszna w dwudziestolecu międzywojennym*, [w:] *Granica 1920 na ziemi wschowskiej i pograniczu wielkopolsko-śląskim*, Stowarzyszenie Czas A.R.T., Muzeum Okręgowe w Lesznie, Wschowa – Leszno: 257-289.
- Rymar D.A. (2015), *Gorzów – stolica Ziemi Lubuskiej w latach 1945-1950. W 70 rocznicę przejścia Gorzowa przez Polskę*, APGW, Towarzystwo Przyjaciół Archiwum i Pamiątek Przeszości, Gorzów Wielkopolski.
- Rymar D.A. (2005), *Początki Ziemi Lubuskiej w świetle dokumentów (luty-sierpień 1945)*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny”, Nr 12: 173-286.
- Rymar D.A. (2022), *Usunięcie z PPR wicewojewody poznańskiego Floriana Kroenkego w świetle dokumentu z zespołu Komitet Powiatowy Polskiej Partii Robotniczej w Gorzowie Wielkopolskim z 16 października 1948 r.*, [w:] *Województwo Poznańskie w latach 1945-1950* red. nauk. K. Białecki, S. Jankowiak, R. Reczek, IPN Poznań-Warszawa: 453-498.
- Smoliński O., *Podziały administracyjne Polski zachodniej i północnej w latach 1795-1950*, http://www.zbc.u.zgora.pl/Content/51195/3_samolinski_podzialy.pdf, dostęp 10.09.2023
- Sobczak J. (1973), *Propaganda zagraniczna Niemiec weimarskich wobec Polski*, Instytut Zachodni, Poznań.
- Stępczak J. (1959), *Lata 1918/19/20 w północno-zachodnim rejonie pow. Wschowa*, „Rocznik Lubuski” T. I: 154-181.
- Strauchold G. (2003), *Myśl zachodnia i jej realizacja w Polsce Ludowej w latach 1945-1957*, Toruń.
- Szczaniecki M., Zajchowska S. (red.) (1950), *Ziemia Lubuska*, Instytut Zachodni, Poznań.
- Toczewski A. (red.) (2004), *Ziemia Lubuska. Studia nad tożsamością regionu*, Muzeum Ziemi Lubuskiej, Zielona Góra.
- Tureczek M. (2022), *O niektórych wyzwaniach wobec badań nad początkami i tożsamością Ziemi Lubuskiej*, [w:] *Województwo Poznańskie w latach 1945-1950*, red. nauk. K. Białecki, S. Jankowiak, R. Reczek, IPN Poznań – Warszawa: 499-511.
- Tureczek M. (2021), *Pogranicze. Przeszłość bez historii...*, Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. Zbigniewa Herberta w Gorzowie Wlkp, Gorzów Wielkopolski.
- Tureczek M. (2015), *Starostwo Pogranicza w Dąbrówce Wlkp. oraz działalność Lucjana Brudły od 2 lutego do 6 maja 1945 roku*, „Ziemia Międzyrzecka w Przeszłości”, tom XIII, red. nauk. A. Indycka, M. Tureczek, Międzyrzecz-Pszczew: 63-74.
- Urbanek G. (2024), *Bastion niemczyzny na nowym pograniczu. Powiat międzyrzecki w latach 1918-1939*. Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. Zbigniewa Herberta w Gorzowie Wlkp, Gorzów Wielkopolski.
- Wąsicki J. (1967), *Prowincja Grenzmark Posen-Westpreussen 1918-1933*, LTN Zielona Góra.
- Wendt J., *Terytorializacja władzy barierą rozwoju regionalnego*, https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/5458/Terytorializacja_w%20adzy_barier%20_rozwoju_regionalnego.pdf?sequence=1, dostęp 25.09.2023

- Witkowski W. (2007), *Historia administracji w Polsce 1764-1989*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Zajchowska S. (1963), *Sprawa demarkacji granicy wersalskiej (studium geograficzno-historyczne)*, [w:] *Problem polsko-niemiecki w Traktacie Wersalskim*. Praca zbiorowa pod red. J. Pajewskiego przy współudziale J. Krasuskiego, G. Labudy, K. Piwarskiego, Instytut Zachodni, Poznań: 300-323.

Wykaz niektórych skrótów zastosowanych w tekście:

- APGW – Archiwum Państwowe w Gorzowie Wielkopolskim
APZG – Archiwum Państwowe w Zielonej Górze
AWS-UW – Akcja Wyborcza Solidarność – Unia Wolności
KRN – Krajowa Rada Narodowa
LTN – Lubuskie Towarzystwo Naukowe
MON – Ministerstwo Obrony Narodowej
MZO – Ministerstwo Ziem Odzyskanych
PPR – Polska Partia Robotnicza
PTH – Polskie Towarzystwo Historyczne
PWN – Państwowe Wydawnictwo Naukowe
UAM – Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
WSP – Wyższa Szkoła Pedagogiczna

Dr hab. prof. UZ Tomasz Nodzyński, Uniwersytet Zielonogórski (t.nodzynski@ih.uz.zgora.pl)

Słowa kluczowe: zmiany, granica zachodnia, województwo poznańskie/wielkopolskie, wiek XX

Keywords: changes, western border, Poznań/Greater Poland Voivodeship, 20th century

ABSTRACT

The aim of this study is to present the changes to the western border of Poznań/Greater Poland Voivodeship in relation to the transformations of the border with Germany and the successive reforms of Poland's administrative-territorial division during the specified period. The author seeks to demonstrate how the political and social influences shaped this border. The article covers the following topics:

- the western border of Poznań Voivodeship from 1919 as a border with Germany, then from 1922 to 1938 with Grenzmark Posen-Westpreussen province, which included the Greater Poland counties (Wschowa, Babimost, Międzyrzecz, Skwierzyna, Piła, Złotów, Noteć);*
- the abolition of the border during the war and occupation years of 1939-1945;*
- the shift of Poland's western border and the border of Poznań Voivodeship to the Oder and Lusatian Neisse rivers, and the incorporation of the newly created Lubusz Land to Poznań Voivodeship between 1945 and 1950;*
- the role of Greater Poland in forming the new region and its identity;*
- the distancing of Poznań Voivodeship from the border with Germany (GDR) following the creation of the Zielona Góra Voivodeship in 1950;*
- adjustments of the western borders of Poznań Voivodeship, Piła Voivodeship, and Leszno Voivodeship in 1975;*
- the new border between Greater Poland Voivodeship and Lubusz Voivodeship after 1999.*

Moving Poznań-Greater Poland Voivodeship away from the border with Germany in 1950 appears to be a permanent solution, although future changes in the country's administrative-territorial division cannot be predicted.

The article was written using both philological and geographical research approaches.